

Діяльність органів міського самоврядування з розвитку комунального господарства губернських центрів Лівобережної України (XIX – поч. XX ст.)

Ховтура Анастасія Сергіївна

Аспірант кафедри історії України
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна
a.khovtura@karazin.ua
ORCID: 0000-0001-9768-141X

Статтю присвячено дослідженню діяльності самоврядування губернських центрів Лівобережної України з організації системи служб комунального господарства. Охарактеризовано особливості формування структур комунальної мережі Харкова, Полтави та Чернігова. Простежено зміну практик міського самоврядування відносно менеджменту та експлуатації комунального комплексу.

Ключові слова: комунальне господарство, губернські міста Лівобережної України, історична урбаністика.

Деятельность органов городского самоуправления по развитию коммунального хозяйства губернских центров Левобережной Украины (XIX – нач. XX вв.)

Ховтура Анастасія Сергеевна

Аспирант кафедры истории Украины
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина
a.khovtura@karazin.ua
ORCID: 0000-0001-9768-141X

Статья посвящена исследованию подходов городского самоуправления губернских центров Левобережной Украины к организации системы служб коммунального хозяйства. Охарактеризованы особенности формирования структур коммунальной сети Харькова, Полтавы и Чернигова. Прослежено изменение практик городского самоуправления относительно менеджмента и эксплуатации исследуемого комплекса.

Ключевые слова: коммунальное хозяйство, губернские города Левобережной Украины, историческая урбаністика.

The activities of the city government for the public utility development of the provincial cities of Left Bank Ukraine (19 – early 20 centuries)

Khovtura Anastasiia

PhD student of the Department of History of Ukraine,
V. N. Karazin Kharkiv National University
a.khovtura@karazin.ua
ORCID: 0000-0001-9768-141X

The article is devoted to the study of the formation and modernization of the public utility system of provincial cities of Left Bank Ukraine late 18th – early 20th centuries. The Cossack regimental cities of the Left Bank Hetmanate-Chernihiv, Poltava and Kharkiv became the administrative centers of the Russian Empire at the end of the 18th century. The inclusion of these cities in the territorial structure of the empire becomes an impetus for the formation of municipal services of these cities. The functions of public utility institutions are performed by the Six-voice Duma, the police and the governor's office during this period. These structures regulate urban space, illuminate the streets of the city and control the process of providing the population with water. The intensification of urbanization tendencies leads to the need to modernize the existing public utility complex in cities. The city government established after the 1870 City Reform is leading the process of modernizing the municipal sector. Water supply, electricity, and sewerage appeared in cities at this time. The functions of the city government changed. It focused on strategic planning for the development of the utility system. Special service centers were created to manage and maintain the facilities. The states of these structures consisted of qualified engineers and technicians who not only monitored the operation of the utility, but also provided services to the public.

Keywords: *public utility, provincial cities of Left Bank Ukraine, urban studies.*

Початок XIX – перша половина XIX ст. стали часом, коли в губернських містах Лівобережної України з'явилися перші елементи міського благоустрою. Між тим, у наявних студіях з історії комунального господарства Харкова, Полтави та Чернігова цей період майже не висвітлювався. Дослідники ще менше приділяли увагу інституціям, котрі в цей час впливали на становлення елементів комунального комплексу. Хоча діяльність пореформених дум та управ губернських центрів Лівобережної України є однією із популярних тем в історіографії цих міст, формування структур комунального господарства та роль у цьому міського самоврядування ніколи не були предметом дослідження. Вважаємо, що без цього розуміння особливостей організації системи комунального обслуговування є неповним.

Окремі аспекти становлення комунальних структур губернських міст Лівобережної України висвітлені у працях Л. М. Шари, І. О. Абрамовича, Б. В. Гола та О. П. Єрмака. Метою цієї студії є дослідження функцій міського самоврядування з організації комунальної мережі Харкова, Полтави та Чернігова. У розвідці буде простежено формування таких компонентів комунального господарства, як вуличне освітлення, водопостачання, асенізація, каналізація, електрифікація та впорядкування міського простору.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. козацькі полкові міста Лівобережної Гетьманщини – Чернігів, Полтава та Харків були перетворені на губернські центри Російськими імперії. Згідно «Грамоте на права и выгоды городам Российской империи» (1785 рік) у містах створювались органи самоврядування – шестигласні думи. Ці установи склалися з шести осіб, які представляли кожен розряд тогочасного міського суспільства: домовласників, купців, ремісників, іногородніх, почесних громадян та посадських людей [10]. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. функції комунальної служби здійснювала поліція Харкова, Чернігова та Полтави. Відповідно до «Регламента главного магистрата» (1721 рік) прямим обов'язком поліції було опікування санітарним станом вулиць та будинків мешканців міста [24].

У цей час у справі благоустрою міст ані шестигласна дума, ані поліція не були самостійними в своїх рішеннях. На чолі цього процесу стояли генерал-губернатори. Порядок розгляду та вирішення питань був таким: генерал-губернатор надавав пропозиції шестигласній думі [11, арк. 527], котра потім надсилала накази на їх виконання в орган правопорядку. Поліцмейстер звітував міській думі про несправність доріг, мостів або ліхтарів. Зі свого боку, шестигласна дума сповіщала про це генерал-губернатора та просила коштів на вирішення проблем [12, арк. 772]. Така форма комунікації пояснюється тим, що думи були обмежені в праві розпорядження фінансами, які надходили від оренди міської власності.

Організація водопостачання стала першим комунальним заходом міського самоврядування. У першій половині XIX ст. колодязі та місцеві ріки були основними джерелами води для містян Харкова, Чернігова та Полтави. Наприклад, у цей період чернігівці користувалися водою з 18 колодязів, тобто на 215 осіб припадало на один об'єкт [33, с. 283–285]. Воду з полтавської річки Ворскли мешканці застосовували тільки для водопою худоби та побутових потреб [27, с. 64]. У Харкові колодязів не вистачало, тому населення використовувало воду для пиття із забруднених рік [2, с. 161]. Також населення користувалося послугами приватних водовозів. Містяни неодноразово зверталися до міського самоврядування зі скаргами на якість води, яку розвозили підприємці [21, с. 1]. Міське керівництво реагувало на скарги лише штрафами та перекриттям доступу до місць набору забрудненої води. Зауважимо, що поліція допомагала шестигласним думам в спорудженні плотів для прання одєжі [14, арк. 1709] та в очищенні річок [23, с. 82].

Санітарний стан вулиць був однією із основних проблем для всіх губернських центрів Лівобережної України. У процесі очищення міст від бруду та мошени вулиць були задіяні домовласники, поліцейські команди, міське самоврядування та губернське управління. Обов'язком кожного домовласника було слідкування за станом свого двору та приналежної до нього частини вулиці. Невиконання цієї повинності каралося штрафом [23, с. 10]. Поліцейські команди займалися очищенням громадського простору: площ, бульварів, садів та певних вулиць [13, арк. 59]. Наступною фазою впорядкування міського простору було мощення вулиць. На початку XIX ст. ініціатива з брукування вулиць та мостів надходила як й від тих хто його реалізував – поліції та думи, так і від тих хто це фінансував – губернаторів. Дума закуповувала матеріали для мощення громадського простору, а поліція здійснювала ремонтні роботи [14, арк. 68].

Для розвитку та експлуатації мережі екстер'єрного освітлення шестигласна дума винаймала підрядників або брала на службу фахівців. Поліція контролювала встановлення, обслуговування та ремонт обладнання, а також звітувала думі про виконання відповідальними особами своїх обов'язків. У цей час Харків став справжнім «рекордсменом» зі швидкості розвитку зовнішнього освітлення серед губернських центрів Лівобережної України. Дерев'яні ліхтарі з'явилися у місті в 1792 р., тоді їх кількість становила 66 одиниць, але вже у 1796 р. їх було – 98 [2, с. 155], у 1832 р. – 202 [13, арк. 177]. Тільки в 1820-х роках почалося стаціонарне зовнішнє освітлення полтавських та чернігівських вулиць.

Згідно нового Міського положення 1870 р. «підкування і розпорядження господарством та благоустроєм покладається на громадське управління», яке складалося з міського голови, думи та управи [9]. Права та обов'язки нових органів міського самоврядування були значно ширшими, ніж у шестигласних дум.

З цього часу самоврядування мало можливість самостійно розпоряджатися міським бюджетом та заключати концесійні договори.

Міським самоврядуванням Харкова, Полтави та Чернігова було розпочато модернізацію комунального господарства з проектування та будівництва централізованого водогону. У губернських центрах створювалися водогінні комісії при міських управах, які займалися розробкою проектів та пошуком фінансів. У 1878 році харківське міське самоврядування уклало контракт з бельгійськими підприємцями А. К. Рейсом та К. К. Диллем [4, с. 62]. У червні 1881 року почали функціонувати перші десять водорозбірних будок. Експерти водогінної комісії зазначили, що половина з них несправна та вода з них непридатна до споживання [15, арк. 58]. Висновок водогінної комісії стосовно того, що об'єкт не готовий до експлуатації, став початком тривалого конфлікту між концесіонерами та міським самоврядуванням. Предметом судових тяжб також було невиконання різних пунктів договору: невідповідність темпів розвитку мережі, якості води та обладнання. Тільки у 1901 році було заключено мирну угоду щодо відмови від усіх судових позовів та сформовано правила дострокового припинення концесійного договору. З 1 березня 1904 року водогін знаходився у власності міста [26, с. 151].

У 1872 році на засіданні чернігівської міської думи уперше постало питання про важливість спорудження централізованого водогону. Концесійний контракт з швейцарцем Лаурелем був розірваний міською думою через три роки із-за невиконання підприємцем строків будівництва [28, с. 135]. Після цього було створено комісію експертів [29, арк. 14]. За технічною допомогою керівництво міста звернулося до київського техника В. А. Ободовського, а джерелом фінансування став бюджет міста та урядова облігаційна позика [28, с. 136]. У 1880 році почали функціонувати перші шість водорозбірні будки [32, с. 43]. Полтавське міське самоврядування довше за всіх зводилося до реалізацією такого масштабного проекту, як водогін. Тільки у 1896 році губернатор О. К. Бельгард звернувся до міської думи з клопотанням про необхідність спорудження водогону, насамперед, як протипожежного об'єкту. У 1900 році почали функціонувати перші вісім водорозбірних будок [5, с. 182–184]. Значимо, що на початку ХХ ст. міські управи губернських центрів ініціюють відкриття спеціалізованих водогінних контор. Фахівці цих сервісних структур займалися обслуговуванням абонентів, ремонтом та модернізацією систем [28, с. 136].

Друга хвиля модернізації комунальної системи Харкова, Полтави та Чернігова пов'язана з появою в містах локальної електричної мережі. Наявність у містах електростанцій зробила можливим появу та розширення телеграфного, телефонного та трамвайного сполучення. Постійний струм забезпечив функціонування сучасного водогінного та каналізаційного обладнання. У 1888 році в Полтаві почала діяти перша електростанція в регіоні [22, с. 206–207]. Потужності існуючої станції не вистачало, тому в 1902 році, було побудовано новий об'єкт. У 1894 році в Чернігові [31, с. 45] та в 1897 році в Харкові [7, с. 3] з'являються перші електростанції, які були споруджені приватними підприємцями за концесійними договорами з міським самоврядуванням. Спеціальні комісії, які діяли при міських управах, контролювали діяльність концесійних підприємств. У 1901 році чернігівська електростанція переходить у муніципальну власність, однак із-за браку фінансування ця галузь комунального господарства не набула розвитку в місті. У 1914 році в Харкові коштом міського бюджету було зведено більш потужну електростанцію [7, с. 4].

Кількість абонентів електромереж Харкова, Полтави та Чернігова не була значною. Наприклад, у 1910 році в Харкові електроенергію споживали 1338 абонентів [26, с. 104], що становило близько 7 % від загальної кількості споруд Харкова [6, с. 184]. На початку ХХ ст. у містах починається установка електричних ліхтарів, утім гас та газ залишилися домінуючими освітлювальними матеріалами. Наприклад, у Харкові в 1903 р. з 2521 ліхтаря 1046 приладів були газовими, а 1019 ліхтарів були гасовими. У той же рік у Чернігові з 543 ліхтарів 500 були гасовими. У Полтаві з 1017 ліхтарів 993 були також гасовими [6, с. 199–202]. За станом ліхтарів слідували комісії при управах або спеціально призначений гласний.

Зауважимо, що активні урбанізаційні процеси спричинили те, що ключовою проблемою для міського самоврядування стало упорядкування та очищення міського простору від сміття. У цей період при кожній управі було створено відповідальні за мощення вулиць спеціальні інженерні відділи [3, с. 450]. З 1870-х років улаштування центральних вулиць губернських центрів Лівобережної України відбувалося переважно камінням або цеглою [31, с. 50]. Віддаленні райони міст мостили деревом, гравієм або піском [20, с. 15]. Ситуація з вивільненням життєвого простору від сміття була складнішою. Зокрема, на початку ХХ ст. тільки 9% чернігівських домоволодінь мали облаштовані цементні ретирадні ями, решта відхожих місць залишалися земляними. Вигрібні ями чистили робітники приватних або муніципальних асенізаційних об'єктів. Відходи вивозили на міські звалища [20, с. 8]. Наприкінці 1870-х років міськими самоврядуваннями було укладено перші «гарбологічні» регламенти, за виконанням котрих мали слідувати поліція та санітарна комісія [17, с. 79–80; 19, с. 1].

На відміну від рідких відходів, тверде сміття мало ще додатковий цикл вторинної переробки, які здійснювали артілі триячників та костяників [18, с. 22]. Представники цієї професійної спільноти сортували сміття, яке потім підприємці відправляли на виробництво добрив, паперові та ткацькі фабрики. На початку ХХ ст. пожвавлення промислового виробництва знецінює вартість переробленої сировини, що призводить до швидкого заповнення міських сміттєзвалищ. Особливо ця проблема була актуальна для Харкова, населення котрого в цей період становило вже більше двісті тисяч осіб. У 1904 році міський голова О. К. Погорелко зазначав, що для задоволення потреб Харкова потрібно звести 22 деструктори (сміттєспалювальні печі) [21, с. 13]. На жаль,

виконати рішення про спорудження мережі деструкторів у Харкові завадила Перша світова війна. Однак було засновано міський обозний парк для збору побутового сміття. Також у 1900 році було відкрито Утилізаційний завод, який займався знищенням залишків тварин.

Єдиним ефективним засобом вирішення проблеми позбавлення домоволодінь та підприємств Харкова від рідких відходів було спорудження централізованої каналізації. У 1908 році було затверджено проект каналізації інженерів Д. С. Черкеса та М. Г. Малишевського [1, с. 12]. У 1914 році було здано в експлуатацію першу чергу каналізації. Станом на квітень 1916 року до мережі загалом було приєднано 854 домоволодіння, де мешкало приблизно 27,8 % населення міста [25, с. 455]. Розвитком, обслуговуванням мережі та наданням послуг населенню займалося Каналізаційне бюро, яке підпорядковалося міській управі. Штат бюро складався з кваліфікованих інженерів, техніків, бухгалтерів, конторників та сторожів [30, с. 59–67]. Полтавське міське самоврядування також мало плани щодо створення магістральної каналізації. Каналізаційною комісією міської управи до співпраці було запрошено інженера К. Д. Грибосдова, який окреслив певні проектні особливості спорудження каналізації в Полтаві. Утім, зі смертю фахівця припинились які-небудь дії щодо реалізації задуму [8, с. 574].

Таким чином, у XIX – на початку XX ст. у губернських містах Лівобережної України сформувалася система служб комунального господарства. У першій половині XIX ст. функції комунальних установ у Харкові, Полтаві та Чернігові виконували поліція, шестиголсна дума та губернська канцелярія. У другій половині XIX – на початку XX ст. розвиток комунального господарства став обов'язком міської думи та управи. У цей час змінюються підходи міського самоврядування до організації мережі, що стало одним із важливих маркерів модернізації комунального господарства губернських центрів. Органи самоврядування ініціювали створення спеціальних установ, котрі відповідали за брукування вулиць, екстер'єрне освітлення, очищення міського простору, електрифікацію, водогін, асенізацію та каналізацію. Ці сервісні структури, штати котрих склалися з кваліфікованих фахівців, займалися експлуатацією об'єктів та обслуговуванням населення. У свою чергу, міське самоврядування контролювало та регламентувало діяльність служб, а також планувало та координувало розвиток комунальної системи в цілому.

Література

1. Абрамович И. А. Канализация города Харькова (1912–1980 гг.). Х., 1997.
2. Багаей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год) в 2-х т. Х., 1905. Т. 1.
3. Багаей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год) в 2-х т. Х., 1905. Т. 2.
4. Водопровод // Статистический листок. 1882. № 7. С. 62.
5. Год Б. Вода для Полтавы: до 100-чя міського водоканалу // Краєзнавство. 2000. № 1–2. С. 181–187.
6. Города России в 1904 году. СПб., 1906–1914. Т. 1.
7. Городская электрическая станция // Харьковские губернские ведомости. 1915. 27 января. С. 3–4.

8. Городские предприятия. Полтава // Городское дело. 1914. № 9. С. 574.
9. Городское положение 1870 года // ПСЗ РИ. Т. 45. Ч. 1. № 48498 [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php. Доступ: 2.06.2019 г.
10. Грамота на права и выгоды городам Российской империи 1785 г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/gorgram.htm>. Доступ: 2. 06. 2019 г.
11. ДАХО. Ф. 44. Оп. 2. Спр. 26. арк. 1058.
12. ДАХО. Ф. 44. Оп. 2. Спр. 13. арк. 230.
13. ДАХО. Ф. 44. Оп. 2. Спр. 23. арк. 854.
14. ДАХО. Ф. 44. Оп. 2. Спр. 65. арк. 1865.
15. ДАХО. Ф. 45. Оп. 18. Спр. 90. арк. 1873.
16. Новости, вести, слухи // Черниговский листок. 1862. № 15. С. 1.
17. Об очистке дворов и об устройстве ретиранных мест и помойных ям // Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова (1872–1902 гг.) Х., 1903. С. 79–80.
18. Об устройстве складов и контор для костей и тряпья в городе Харькове // Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова (1909–1914 гг.). Х., 1915. С. 22–23.
19. Обязательные правила, составленные санитарной комиссией // Полтавские губернские ведомости. 1885. 30 октября. С. 1.
20. Острянко А. Чернигов в XIX – начале XX ст.: формирование городской среды // Краеведство. 2012. № 3. С. 5–19.
21. Погорелко А. К. Доклад по вопросу об удалении из города отбросов. Х., 1902.
22. Полтава. Историчний нарис. Г. П. Білоус, В. А. Войналович, О. П. Єрмак та інші. Полтава, 2008.
23. Распоряжение губернского правления городской думе об улучшении санитарного состояния Чернигова // Чернигову 1300 лет: сб. документов и материалов. К., 1990.
24. Регламент главного магистрата // ПСЗ РИ. Т. 6. Ч. 1. № 3708. С. 297.
25. Сведения о присоединении к канализации // Известия Харьковской городской думы. 1916. № 12. С. 455.
26. Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). Вып. 1. Х., 1914.
27. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років // Описи Лівобережної України. К., 1997. С. 24–128.
28. Хижняков В. М. Об устройстве водопровода в Чернигове // Чернігівська старовина. Чернігів, 2016.
29. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 534. Спр. 421. арк. 803.
30. Черкес Д. С. Доклад об организации управления и штатах Харьковской городской канализацией // Известия Харьковской городской думы. 1915. № 3. С. 59–67.
31. Шара Л. Комунальне господарство Чернігова: з історії розвитку // Сіверянський літопис. 2008. № 2. С. 45–57.
32. Шара Л. Комунальне господарство Чернігова: з історії розвитку // Сіверянський літопис. 2008. № 1. С. 39–47.
33. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание 1786 года. К., 1851.